

लेबर बजेट २०२१-२२ चे नियोजन व
वार्षिक कृती आराखडा तयार करणे तसेच
२०२०-२१ चे पूरक आराखडा करणे बाबत

महाराष्ट्र शासन
नियोजन विभाग (रोहयो)
शासन परिपत्रक क्र. : मग्नारोहयो - २०२०/प्र.क्र.२१/रोहयो-७
१६ वा मजला, नवीन प्रशासकीय भवन,
मादाम कामा रोड, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२
दिनांक :- ०५ ऑगस्ट, २०२०

वाचा :- १) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम, २००५.
२) वार्षिक मास्टर सर्कर्युलर २०२०-२१
३) रोजगार हमी योजना अंमलबजावनी वेळोवेळी निर्गमित करण्यात आलेले
शासन निर्णय व परिपत्रके

प्रस्तावना :-

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची अंमलबजावणी राज्यातील सर्व ३४ ग्रामीण जिल्हयांमध्ये २००५ पासून २००८ पर्यंत टप्प्याटप्प्याने सुरु करण्यात आले आहेत. मागेल त्याला काम उपलब्ध करून देणे तसेच त्या कामातून सामूहिक आणि वैयक्तिक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करणे व सन २०२२ पर्यंत शेतक-यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे ज्याने गांवे समृद्ध होतील ही दोन या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. MREGS पूर्वी १९७० पासून म.रा. रोहयो कार्यान्वित होती याची आपणां सर्वांना जाण आहेच. त्या योजनेचे नियोजनपूर्वक अंमलबजावणी करणारे काही जिल्हे समृद्धीच्या वाटेवर झापाटयाने सरसावले आहेत. पण राज्यातील सर्व जिल्हयांना तसे करायला जमले नाही.

नियोजनबद्ध पद्धतीने कार्य केल्यास राज्यातील सर्व गांवे समृद्ध होतील. तसेच अकुशल कामे मागणाऱ्यांची संख्या हळूहळू कमी होत जाईल. या उद्देशाने पुढील काळात MGNREGS चे नियोजन करावयाचे आहे. नियोजनाची युनिट ग्रामपंचायत असल्यामुळे प्रत्येक ग्रामपंचायत व त्या ग्रामपंचायतीतील घटक गांवे कसे समृद्ध होतील व त्या गावांतील लोक श्रीमंतीच्या मार्गावर क्रमण कसे करतील हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून ग्रामपंचायतीचा लेबर बजेट व कृती आराखडा तयार करावयाचा आहे. म्हणजेच आर्थिक सुबत्ता आणण्याच्या दृष्टीने गावांत ज्या कामांची गरज आहे त्यांचे चिन्हांकन करून अकुशल कामाच्या भरवश्यावर जगणाऱ्या कुटुंबांना त्या कामांमध्ये अशा पद्धतीने सहभागी करून घ्यावयाचे की जेणेकरून कोणत्या तरी काळात ते कुटुंब स्वतःची आर्थिक स्थिती सुधारून अकुशल कामाची मागणीच करणार नाही.

समृद्ध महाराष्ट्र तयार करण्याच्या या शुभकार्यात योग्य प्रकारची कामे चिन्हांकित करता येणे हे सर्वात मोठे कौशल्य आहे. कोणती कामे हाती घेतल्याने आपापल्या गावांमध्ये समृद्धी येईल याचा विचार करता येण्याचे कौशल्य प्रत्येक सरपंच यांनी विकसित करावयाचे आहे. MGNREGS अंतर्गत घेता येऊ शकणा-या कामांची यादी या परिपत्रकामध्ये दिली गेली आहे. परंतु त्या कामांची निवड करून, प्राधान्यक्रम ठरविणे, नियोजन आणि गुणवत्तापूर्ण अंमलबजावणी करणे, यास लागणारे कौशल्य, निरीक्षण, क्षेत्रभेटी, दस्तऐवजांचे व व्हिडीओचा अभ्यास करून व त्यावर चिंतन करून विकसित करता येते. शासन त्यासाठी काही प्रशिक्षण सुध्दा आयोजित करेल. सरपंचांना जर या प्रकारच्या कौशल्याची गरज आहे तर जाहिर आहे की, MGNREGS अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणापैकी प्रत्येकाला अभ्यासपूर्ण निरीक्षण, क्षेत्रभेटी, दस्तऐवजांचे व व्हिडीओचे अभ्यास प्रशिक्षण व चिंतन करण्याची गरज आहेच.

ग्रामीण भाग म्हणजे मूलभूत आर्थिक कार्यात गुंतलेल्या लोकांची टक्केवारी अधिक असलेली वसाहत. म्हणजेच ग्रामीण भागाची अर्थव्यवस्था कृषी व पाळीव जनावरांवर विसंबून असते. अजून एक पातळी खाली जावून पाहिल्यास ग्रामीण जीवन माती, पाणी आणि पौधांवर अवलंबून असते. या तीनही बाबींची योग्य काळजी घेता आली तर गांव समृद्ध होण्याच्या मार्गावर वाटचालीस सुरुवात करेल. त्याला गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची जोड दिल्याने गाव समृद्धीची मजल गाठेल.

पाणी, माती आणि झाडांना समृद्ध करावयाच्या कार्याना मृद व जलसंधारण असे नांव आपण दिले आहे. गावे कृषीप्रधान असतात म्हणून कृषी व निगडीत कामे प्राधान्याने घेतल्याने गावांचा झापाटयाने विकास होईल हे कोणासही मान्य असेल. म्हणून MGNREGS अंतर्गत मिशन वॉटर कन्झारव्हेशन (Mission Water Conservation) तालुक्यांमध्ये किमान ६५% कामे मृद व जलसंधारणाचे कामे तसेच सर्व जिल्ह्यांमध्ये, कृषि व कृषि संलग्न कामे किमान ६०% कामे घेणे अपेक्षित आहे. या सर्व कामांमुळे गावांचा, तालुकांच्या व जिल्ह्यांचा जल, जमीन, वृक्ष व जिवन यांचा विकास साध्य होईल.

गावाचे नियोजन करतांना अशा कामांची उपलब्धता कमी आहे असे आपणास वाटत असेल तर त्याचा अर्थ कृषी व निगडीत कामातून त्या गावांत आता उत्पन्न वाढवणे शक्य नाही असे आपले मत झालेले आहे. हे मत योग्य आहे काय हे तपासून घेण्याची गरज आहे. त्यासाठी एखादे समृद्ध गावाचे हेकटरी सरासरी उत्पन्न आपल्या गावाच्या तुलनेत अधिक असल्यास त्या गावाचे पाणी, माती व झाडांच्या विकासासाठी नियोजन, निवडलेली कामे, कार्यान्वित केलेल्या योजना व वापराचे नियोजन यांचा अभ्यास करावा. अशा पद्धतीने समृद्धी मिळवलेले आपल्या गावाजवळ असलेल्या गावांची माहिती तालुका/ जिल्हास्तरीय अधिकाऱ्यांकडून मिळेल.

प्राकृतिक संसाधनांचे योग्य नियोजनास एकात्मिक नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन (Integrated Natural Resources Management) म्हणतात. त्यात पाणलोट विकासाचा माथा ते पायथा या संकल्पनेचा अंतर्भाव होतो. पाणलोट विकासाच्या या संकल्पनेबाबत पूर्ण माहिती

मिळवून घ्यावी. गरज भासल्यास BDO कडे त्यासाठी प्रशिक्षणाची मागणी करा. MGNREGS बाबत कोणत्याही प्रशिक्षणाची मागणी केल्यास शासन ते प्रशिक्षण नवकीच उपलब्ध करून देईल. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेसोबत इतर योजनांचे अभिसरण करून उत्पादक मत्ता निर्माण करण्यावर वर्ष २०२१-२२ च्या नियोजनामध्ये लक्ष केंद्रीत करण्यात यावे. या योजनेचे वार्षिक नियोजन व अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर असून इतर सर्व राज्य यंत्रणांनी नियोजन व अंमलबजावणीमध्ये सहभाग घेतील.

वरीलप्रमाणे नियोजनबद्द आणि गुणवत्तापूर्ण कार्य केल्यास आपल्या गावातील शेतकऱ्यांचे हेक्टरी (एकरी) उत्पन्न वाढताना दिसेल. त्याने दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या कमी होताना दिसेल. अकुशल मजूरीसाठी गावातून होणारे स्थलांतर थांबलेले दिसेल. मुलांचे व गरोदर मातांचे कुपोषण नाहीसे झालेले दिसेल. कुटुंबांचे स्थलांतर थांबल्याने शाळेत १०० टक्के मुलांची हजेरी नियमित झालेले दिसेल. मुलांना उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण मिळावे याकरीता शिक्षकांशी सतत चर्चा करत रहावे. शिक्षकांसाठी घरी बसून मोफत ऑनलाईन प्रशिक्षण उपलब्ध आहेत. ते प्रशिक्षण घेण्यास शिक्षकांना प्रोत्साहित / प्रवृत्त करावे. सगळे करून शिक्षणाच्या माध्यमातून पुढील पिढीला अकुशल कार्य करावे लागणार नाही याची काळजी घ्यावी.

स्थलांतर आणि शिक्षण :- पालकांसोबत मुलांचे स्थलांतर झाल्यास मुलांचे शिक्षण बुडते. त्यामुळे शक्य तो पालकांचे हंगामी स्थलांतर होवू घ्यावयाचे नाही. त्यासाठी MGNREGS चे नियोजन करावयाचे आहे.

मुलांचे शिक्षण बुडू नये म्हणून हे नियोजन आपण करीत असल्याने १००% मुलांना उच्च गुणवत्तेचे शिक्षण मिळेल याची काळजी घ्यावयाची आहे. हे काम MGNREGS चे नाही तरीपण आपण ग्राम समृद्धीसाठी कार्य करीत असल्याने याचा उल्लेख येथे आवश्यक आहे. आपल्या माहितीकरीता येथे सांगण्यात येते की १००% मुलांना वाचता येणे आणि मूलभूत गणितीय क्रिया करता येणे हे महत्त्वाचे समजले जाते. तसेच ज्या मुलांना याबाबी येतात त्यांच्यासाठी राष्ट्रीय संपादणूक सर्वेक्षण(National Achievement Survey) नावाची चाचणी असते. जसे वाचन आणि मूलभूत गणितीय क्रिया सर्व मुलांना येते की नाही हे सररपंच आणि ग्रामस्थ स्वतःच्या पातळीवर पाहू शकतात. तसेच मुलांनी राष्ट्रीय संपादणूक पातळी गाठली आहे की नाही हे पण पाहू शकतात. त्यासाठी राज्याच्या शालेय शिक्षण विभागाने ॲप विकसित केले आहे.

त्याची link <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.pixelstat.diet> आहे.

कार्य पूर्ण करणे :- सर्व आवश्यक कामांची यादी तयार करून प्राधान्यक्रम ठरवून मनुष्यबळाच्या उपलब्धतेनुसार कामे हाती घ्यावयाची आहेत. एखादे काम हाती घेतल्यावर ते एका दमात पूर्ण होईल याची काळजी घ्यावयाची आहे. कारण की कामे अपूर्ण राहिल्यास त्याचा लाभ मिळत नाही. तसेच मातीकाम वगैरे असल्यास पावसात वाहून जाण्याची भिती असते.

एखादे काम लवकर पूर्ण करण्यासाठी अधिक मनुष्यबळाची आवश्यकता भासल्यास गावातील शारीरिक दृष्ट्या सुदृढ व्यक्तींना ते काम पूर्ण करण्यासाठी मदत करण्यास आवाहन करावे. राज्यात बन्याच गावांनी श्रमदानातून स्वतःचा विकास केला आहे. अशा लोकांना मजूरी करणे आवडत नसेल तर या कामांना श्रमदान म्हणून करावे. तथापि MGNREGS अंतर्गत त्यांना मजूरी मिळेल. अशाप्रकारे मिळालेल्या राशीला ते शाळा किंवा अन्य कामांना दान देऊ शकतात.

हे परिपत्रक २०२१-२२ करीता असलेतरी यावर्षी शेतीचा हंगाम संपल्यानंतर वर्ष २०२०-२१ करिता मान्य लेबर बजेटच्या तुलनेत मजूरांची संख्या अधिक राहील असे वाटत असल्यास सन २०२०-२१ करीता पूरक लेबर बजेट सुध्दा तयार करण्यात यावे.

नवीन मंजूर कामे -- मागील परिपत्रकाच्यावेळी मंजूर नव्हते. परंतु आता मंजूर आहेत. अशी नवीन कामे खालीलप्रमाणे आहेत. गावात आवश्यकता असल्यास लेबर बजेटमध्ये या कामांचा सुध्दा समावेश करण्यात येईल.

१. ग्रामपंचायत भवन
२. सार्वजनिक शौचालय बांधकाम

शासन परिपत्रक:-

आर्थिक वर्ष २०२१-२२ चे मनुष्य दिन निर्मितीचे उदिष्ट्य:

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत लेबर बजेटची संकल्पना योजनेच्या शेवटच्या टप्प्यापासून वरपर्यंत (Bottom up approach) आधारित आहे. त्यामुळे ग्रामपंचायतीतील लोकांच्या कामाच्या मागणीच्या आधारे लेबर बजेट तयार करणे आवश्यक आहे. आर्थिक वर्ष २०२१-२२ चे लेबर बजेट तयार करतांना खालील बाबी विचारात घेणे अनिवार्य आहे.

- ग्रामपंचायतस्तरावरील लोकांच्या कामांची अपेक्षित मागणी (labour projection).
- लोकांच्या अपेक्षित मागणीचा कालावधी.
- लोकांची कामाची अपेक्षित मागणी विचारात घेऊन पुढील वर्षी घ्यावयाच्या कामाचे नियोजन करणे (work projection).

लेबर संख्येचा अंदाज घेणे :- आताचे वर्ष इतर वर्षांच्या तुलनेत फारच वैगळे आहे. त्यामुळे सन २०२१-२२ चा लेबर बजेट तयार करताना सन २०२०-२१ चा पूरक लेबर बजेट सुध्दा तयार करावा लागणार आहे. मजूर संख्येचा अंदाज घेताना ग्रामपंचायतीमध्ये मागील ४ वर्षात ज्या वर्षी सर्वात

जास्त मनुष्य दिवस निर्मिती झालेली आहे. त्या मनुष्य दिवसाच्या संख्येनुसार लेबर बजेटचे नियोजन ग्रामपंचायतीने करणे आवश्यक राहील.

त्यासोबत खालील बाबींचा विचार करावा लागेल.

१. करोना महामारीमुळे बरेचसे छोटे उद्योगगंधंदे अडचणीत आले आहेत. त्यामुळे गावांतील शहरी भागात काम करणारे लोक गावातच काम करतील.
२. समृद्ध गांव विकसित करण्याच्या हेतूने मुलांचे स्थलांतर थांबवणे आवश्यक आहे. पालक जर MGNREGS च्या तुलनेत अधिक उत्पन्नाच्या शोधात स्थलांतरीत होत नसल्यास ते स्थलांतरण थांबवावे लागेल. यामुळे सुधा गावांत मजूरांची संख्या वाढू शकेल.
३. सध्या MGNREGS मध्ये दोन आठवड्यातून एकदा मजूरी दिली जाते. काही आर्थिक दुर्बल लोक या कारणाने MGNREGS चे काम करू शकत नाहीत. कायद्यातील तरतूदीप्रमाणे महाराष्ट्र शासन दर आठवड्याला मजूरी अदा करण्याचे नियोजन करीत आहे. याने अधिक लोक MGNREGS कडे आकर्षित होऊ शकतात. या कारणाने मजूरांची संख्या वाढू शकेल.
४. कामे पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने अधिक लोकांना काम करण्याचे आवाहन केले जाणार आहे. त्यामुळे सुधा मनुष्यबळाची संख्या वाढू शकेल.
५. कामाच्या मागणीकरीता अँपवर आधारित व्यवस्था तयार करण्याचे शासनाचे नियोजन आहे. यामुळे सुद्धा मजूरांची संख्या वाढू शकेल.

वरील सर्व प्रकारच्या वाढीव मनुष्यबळाची संख्या मोजण्याकरीता प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये सर्वेक्षण करण्यात यावे.

आर्थिक वर्ष २०२१-२२ चे लेबर बजेट तयार करतांना ग्रामपंचायती अंतर्गत अपुर्ण अवस्थेत असलेल्या कामांवर आवश्यक असलेले मनुष्य दिवसांचा समावेश लेबर बजेट नियोजना मध्ये करणे अनिवार्य आहे. आर्थिक वर्ष २०२१-२२ चे प्रत्यक्षात मनुष्य दिवसांचे उद्दिष्ट निश्चित करतांना त्या ग्रामपंचायतीमध्ये अपुर्ण असलेल्या कामांची संख्या, प्रकार व ते काम पूर्ण करण्यासाठी लागणारे अपेक्षित मनुष्य दिवस निश्चित करून या मनुष्य दिवसांना नियोजित मनुष्य दिवसांमधून (मागील ४ वर्षात सर्वाधिक मनुष्य दिन निर्मितीची संख्या) कमी करण्यात यावे. यानंतर शिल्लक राहणारे मनुष्यदिवसांवर नविन कामांचे नियोजन करावे व हे नविन कामे व अपुर्ण कामे मिळून त्या ग्रामपंचायतीचे आर्थिक वर्ष २०२१-२२ साठीचे मनुष्य दिवस निर्मितीचे उद्दिष्ट राहील. एकूण निश्चित

केलेल्या मनुष्य दिवसाच्या उद्दिष्टाचे आधारे, ग्रामपंचायती अंतर्गत अपेक्षीत मनुष्य दिवसांची मागणी महिनावार / कालावधी नुसार लक्षात घेवुन ग्रामसभेच्या मंजूरीने ठरविण्यात यावी

(१) वार्षिक कृती आराखड्यामध्ये समाविष्ट करण्यासाठी कामांचे प्रकार :

(२) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत २६२ कामांचे संयोजन (combination) अनुज्ञेयाहे. (या कामांची यादी व अंमलबजावणी यंत्रणा परिशिष्ट - ५ नुसार आहे). ही सर्व कामे खालील ४ प्रवर्गामध्ये विभाजित करण्यात आलेली आहेत.

प्रवर्ग अ : नैसर्गिक संसाधनाचे व्यवस्थापन करण्याची सार्वजनिक कामे:-

जलसंधारण व मृदसंधारणाची कामे (बंधारा, माती धरण, स्टॉप डॅम, चेकडम), जलव्यवस्थापनाशी संबंधीत कामे (सलग समतल चर, समपातळी बांध, गॅबियन स्ट्रक्चर, बोल्डर चेक, स्प्रिंगशेड विकास), सुक्ष्म व लघुसिंचनाची कालव्याची व कालवा नुतनीकरणाची कामे, गाळ काढण्यासह पारंपारीक तलावाचे नुतनीकरण, वृक्ष लागवड व फळबाग लागवड, कुरण विकासाची कामे, स्टायलो सारखे बारमाही गवत, बांबू, रबर व नारळ झाडांची लागवड, सार्वजनिक जमिनीवर भूविकासाची कामे इत्यादि...

प्रवर्ग ब : नरेगा अधिनियमाच्या अनुसूची १ मधील परिच्छेद ५ मध्ये समाविष्ट:-

दुर्बल घटकांकरीता वैयक्तिक लाभाची कामे -

भूविकासाची व सिंचनाची कामे (शेततळे, विहिर), फळबाग, रेशीम लागवड व वृक्ष लागवड, पडीक जमिनीचा विकास करणे, कुरण विकासाची कामे, स्टायलो व व्हेटीवर सारखे बारमाही गवत, बांबू, रबर व नारळ झाडांची लागवड, पशुसंवर्धन संसाधनाची निर्मिती करणे (पोल्ट्री, गोट, पिगरी शेड, फॉडरट्रफ फॉर कॅटल), मत्स्य संवर्धन संसाधनाची निर्मिती करणे (फीश ड्राईंग यार्ड, साठवणूक सुविधा, हंगामी जलाशयातील मत्स्यशेती संवर्धन, जैविक खते (नॅडेप, व्हर्मिकंपोस्टिंग इ.) इत्यादि.

प्रवर्ग क : राष्ट्रीय ग्रामीण उपजिविका अभियान अंतर्गत पायाभूत सुविधा:-

बायो फर्टिलायझर व शेती उत्पादनाचे साठवणूक गृहे, स्वंयसहायतागटाच्या कार्यक्रमासाठी सार्वजनिक कार्यकक्ष निर्माण करणे इ.

प्रवर्ग ड : ग्रामीण पायाभूत सुविधा :-

ग्रामीण स्वच्छतेची कामे (शौचालये, घनकचरा व्यवस्थापन), ग्रामीण रस्त्याची कामे, खेळाची मैदाने, आपत्कालीन परिस्थिती सुधारण्याची कामे (पुरसंरक्षक कामे), ग्रामीण भागात इमारती बांधकाम करणे (ग्रामपंचायत इमारत, महिला बचत गटाची इमारत, चक्रीवादळ निवारा, अंगणवाडीकेंद्र इमारत, गाव व तालुका पातळीवर

समशानभूमीचे काम), साठवणूक गोदामाची बांधकामे, बांधकाम साहित्याची निर्मिती करणे, या कायद्या अंतर्गत निर्माण झालेल्या सार्वजनिक मत्तेची देखभाल, राज्य शासनाने अधिसूचीत केलेली या संबंधातील इतर कामे, राज्य शासनाच्या शिफारशीने केंद्र शासनाने अधीसूचीत केलेली इतर कामे इत्यादि....

(ब) उपरोक्त २६२ अनुज्ञेय कामांबाबत शासनानी वेळोवेळी निर्गमित केलेले शासन निर्णय व परिपत्रका प्रमाणे अंमलबजावणी यंत्रणा निश्चित करण्यात आलेली आहे. ग्रामपंचायत स्तरावरील मंजुर आराखडयात घेण्यात आलेली कामे तत्सम यंत्रणे मार्फत करण्यात यावी.

(३) नियोजनाची कार्यपद्धती:-

(i) लेबर बजेट तयार करतांना योजना अंमलबजावणीच्या शेवटच्या टप्प्यापासून वरपर्यंतच्या (Bottom-up approach) संकल्पनेची अंमलबजावणी करण्यात यावी. नियोजन प्रक्रियेमध्ये या योजने अंतर्गत कामकरणा-या मजूरांचा देखील सहभाग राहील याची दक्षता घेण्यात यावी.

(ii) वार्षिक कृती आराखडया मध्ये निकषानुसार अनुज्ञेय मनुष्य दिवस मर्यादेत कामांची निवड ग्रामसभेनी करावी. निवडण्यात आलेली कामे संबंधित यंत्रणांना अंमल करणे अनिवार्य राहील. सदरहू ग्रामसभेत संबंधीत सर्व यंत्रणांनी उपस्थितीत राहणे अनिवार्य राहील व याबाबत तालुका कार्यक्रम अधिकारी तथा तहसिलदार यांनी संबंधित अधिका-यांच्या नावानिशी सदर ग्रामसभेमध्ये उपस्थितीत राहणेबाबतच्या लेखी सुचना निर्गमित कराव्यात.

(iii) वार्षिक कृती आराखडयामधील नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाशी (NRM) संबंधित कामे ही प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY), एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम (IWMP) आणि लाभ क्षेत्र व जल व्यवस्थापन योजनांशी (CAD & WM) अभिसरण करून घेणे व त्यांचे सुलभीकरण करणेची जबाबदारी जिल्हा कार्यक्रम व्यवस्थापक यांची राहिल. जलसंधारण व जलसंचय साठयाचे फलनिष्पत्ती अधिक परिणामकारक होण्यासाठी उपरोक्त प्रमाणे कार्यवाही करणे आवश्यक आहे. जलसंधारण व जलसंचय कामांबाबत तांत्रिक मार्गदर्शन संबंधित यंत्रणेकडुन घेण्यात यावे. त्याच प्रमाणे क्षेत्रीय कार्यालय, केंद्रिय भुजल आयोग यांचे कडुन जलसाठ्यांची दुरुस्ती, पुर्नजिवन, आधुनिकीकरण, तलावाचे गाळ काढणे इत्यादि कामांबाबतचे तांत्रिक मार्गदर्शन घेण्यात यावे. (The Regional Director, Central Ground Water Board, CentralRegion. Building, Civil Lines NAGPUR PIN- ४४०००९ email: rdcr-cgwb[at]nic[dot]in, Tel: +९१-७१२-२५५०६४६)

iv) NRM कामांच्या नियोजनासाठी प्रत्येक गावांच्या Potential Treatment Map चा वापर करणे अनिवार्य आहे. सदर Potential Treatment Map, GSDA महाराष्ट्र, यांचे संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत. <https://gsda.maharashtra.gov.in/english/index.php/GWRechargePriorityMap>.

v) पाणलोट विकासाकरीता अतिरिक्त माहिती मृद व जलसंधारण विभागाच्या wcd.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर जिओ पोर्टल या नावाची लिंक उपलब्ध असून या लिंक वर किलक केल्यावर गाव निहाय नैसर्गिक साधन संपतीच्या २२००० गावांची माहिती उपलब्ध आहे. जिओ पोर्टलवर गावाची निवड करण्याकरिता प्रथम महसूल विभाग, विभागातील जिल्हा, तालुका व तालुक्यातील गावे याक्रमानुसार गावाची निवड करण्यात येते. गावाची निवड पूर्ण झाल्यावर गाव निहाय झालेल्या कामाची / क्षेत्रफळाची संख्या निहाय माहिती प्राप्त करता येते.

निवड केलेल्या गावाची माहिती खालील प्रमाणे उपलब्ध आहेत.

- A. क्षेत्रीय उपचार निहाय गावाची गट नं/ सर्वे नं नुसार झालेल्या कामाची माहिती
- B. ओघळ सनियंत्रण नुसार झालेले उपचार
- C. गावाची चतुर्सीमा
- D. पाणलोटच्या रेषा
- E. गाव निहाय नद्या /नाले/ ओढे/तलाव/जलसाठे

Geo-Portal मध्ये मृद व जलसंधारण उपचाराची गावाच्या भुपृष्ठीय रचनेनुसार उपलब्ध होणारी माहिती

1. ओघळ सनियंत्रण उपचार कामे माथा ते पायथा नुसार
2. लहान माती नाला बांध व अनघडी दगडी बांध
3. माती नाला बांध
4. सीमेंट नाला बांध गेटेड बंधारा
5. कोल्हापुरी बंधारा
6. नाला खोलीकरन/ गाळ काढणे
7. क्षेत्रीय सनियंत्रण उपचार कामे माथा ते पायथा नुसार
8. सलग समतर चर
9. कंपार्टमेंट बंडीग
10. शेततळे

यावर अतिरिक्त माहिती तालुका कृषी अधिकारी कडून मिळेल.

नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन कामांचे नियोजन करतांना मास्टर सर्कुलर २०२०-२१ मधील ६.१.४ मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे ५०० ते १००० हेक्टर पाणलोट क्षेत्र (मोठे, लघु व सुक्ष्म) लक्षात घेऊनच नियोजन करण्यात यावे (विशेषत: नदी, कालवे व नाले, इत्यादी जलवाहीनीचे कामे). जलवाहीनीचे कामे फक्त आणि फक्त माथा ते पायथा असे संपुर्ण पाणलोटाचे एकत्रित कामे घेण्यात यावे, तुकड्यांमध्ये कामे घेण्यात येऊ नये. (उदा:- नाल्याचे अर्धा किमी, एक किमी, रुपये ५ लाखाच्या आत बसविण्याकरिता निवड करण्यात आलेले काम व त्याकरिता तयार करण्यात आलेले अंदाजपत्रक इ.)

पाणलोट क्षेत्राचा एकात्मिक विकास करण्याकरिता पाणलोट क्षेत्रात एका पेक्षा जास्त ग्रामपंचायतीचा समावेश असल्यास त्या बाबतचे नियोजन तालुका कार्यक्रम अधिकारी तथा तहसिलदार यांनी करावे तसेच पाणलोट क्षेत्रात दोन तालुक्यातील काही ग्रामपंचायतीचा समावेश होत असल्यास संबंधित जिल्हाधिकारी तथा जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक नियोजन करतील तसेच पाणलोट क्षेत्रात दोन जिल्ह्यातील ग्रामपंचायतींचा समावेश असल्यास त्या बाबतचे नियोजन दोन्ही जिल्ह्यातील जिल्हाधिकारी यांनी करावे.

जिल्हाधिकारी यांनी जलसंधारण मोहीमे (Mission Water Conservation) अंतर्गत निवड झालेल्या राज्यातील १४३ ग्रामीण तालुक्यांमध्ये नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन (NRM) वरील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत चा वर्ष २०२१ ते २२ चा खर्च किमान ६५ % राहील याबाबत दक्षता घ्यावी.

(v) ग्रामपंचायतीने तयार केलेल्या ग्रामपंचायत विकास आराखड्यामधील (Gram Panchayat Development Plan) कामे मगांराग्रारोहयोच्या कामाशी समक्रमित (Synchronize) करून ग्रामपंचायतीच्या कामांचा शेल्फ तयार करावा. मगांराग्रारोहयो अंतर्गत घेण्यात आलेली कामे निश्चितपणे ग्रामपंचायत विकास आराखड्यामधील असावित.

(vi) गट ग्रामपंचायतींमध्ये वेगवेगळ्या गावांचा समावेश असतो. त्या गावांच्या वार्ड सभेमधून लेबर बजेट व कामांचा आराखडा तयार करून वार्ड सभेच्या मान्यते नंतर ग्रामपंचायतीकडे देण्यात यावा. ग्रामपंचायतीने सर्व आराखड्यांचे संकलनकरून त्याला प्रथम महिला ग्रामसभेची मान्यता घ्यावी व त्या नंतर ग्रामसभेची मान्यता घेऊन एकत्रित आराखडा तालुकास्तरावरील कार्यक्रम अधिकारी यांचेकडे सादर करावा.

(vii) लेबर बजेट व कामांचा आराखडा ग्रामसभेत मंजूर झाल्यानंतर या ग्रामसभेचे इतिवृत्त NREGA Soft वरील MIS वर upload करण्यात यावे व ग्रामसभेने निश्चित केलेल्या प्राधान्य क्रमानुसार कामांची नोंद MIS वर घेण्यात यावी. वैयक्तिक लाभार्थ्यांना प्राधान्यक्रमानुसार

लाभ देण्याची जबाबदारी सरपंच व ग्रामसेवक यांची राहिल. या बाबीचे सनियंत्रण तालुका कार्यक्रम अधिकारी यांनी काटेकोरपणेकरणे अनिवार्य आहे.

(viii) अंतिमत: मान्य झालेल्या वार्षिक कृती आराखडयामधील कामांच्या प्रशासकीय व तांत्रिक मान्यता घेऊन या कामाचे शेल्फ तयार करण्यात यावा. कामांचा हा शेल्फ ग्रामपंचायतीच्या अभिरक्षेत राहील.

(ix) मास्टर सक्युलर २०२०-२१ मधील परिच्छेद क्र. ६.१.९ नुसार दिलेल्या सुचनांचे तंतोतंत पालन करावे.

(x) तालुका कार्यक्रम अधिकारी यांनी लेबर बजेटची खालील मुद्यांवर छाननी करावी.

(अ) वार्षिक कृती आराखडयामधील सर्व प्रस्तावित कामे अनुज्ञेय कामाच्या यादीमधील आहेत.

(ब) तालुका कार्यक्रम अधिकारी यांनी यंत्रणेची कामे ग्रामपंचायत आराखडयात समाविष्ट झाल्याची खात्री करावी.

(क) ग्रामपंचायती अंतर्गत असलेल्या अपुर्ण कामांचा व अपुर्ण कामांवरील मनुष्य दिवसांचा समावेश वार्षिक कृती आराखडा व लेबर बजेटमध्ये करण्यात आलेला आहे. वरील बाबींची छाननी करून तालुका कार्यक्रम अधिकारी यांनी पंचायत समितीच्या मान्यतेनंतर लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखडा जिल्हाधिकारी तथा जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक यांचेकडे सादर करावा. तालुका कार्यक्रम अधिकारी यांनी या संदर्भात देण्याचे प्रमाणपत्र परिशिष्ट ४ प्रमाणे राहिल.

(xi) जिल्हाधिकारी तथा जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक यांनी मास्टर सक्युलर २०२०-२१ मधील परिच्छेद क्रमांक ६.१.१० प्रमाणे जिल्हयाचे लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखडयाची छाननी करावी व खालील बाबींची खात्री करावी.

(अ) जिल्हा वार्षिक कृती आराखडयाचे नियोजन अकुशल: कुशल हे ६० : ४० प्रमाणात आहे.

(ब) वार्षिक कृती आराखडयातील प्रस्तावित कामांपैकी ६० टक्के कामे ही कृषी व कृषी संलग्न उत्पादकता वाढविण्या संदर्भातील आहेत.

(क) वार्षिक कृती आराखडयामध्ये शासन निर्णय क्र. मग्रारो-२०१८/प्र.क्र.१३८/मग्रारो-१ दि. ५ नोव्हेंबर २०१८ अभिसरण आराखडयानुसार इतर योजनांसोबतच्या अभिसरणाची कामे समाविष्ट आहेत.

(ड) Mission Water Conservation मध्ये समाविष्ट तालुक्यांमध्ये Natural Resource Management च्या कामावरील खर्च ६५ टक्के राहील या बाबींची खात्री पटवावी व जिल्हयाचे लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखडा मगांराग्रारोहयोच्या कायदयाचे पालन करून तयार करण्यात आलेले असल्याचे प्रमाणित करावे. त्यानंतर जिल्हा परिषद

सर्वसाधारण सभेची मान्यता घेऊन विभागीय आयुक्त कार्यलयाच्या मार्फत आयुक्त, मगांराग्रारोहयो- महाराष्ट्र, नागपूर यांच्या कडे सादर करावा.

(xii) नियोजन प्रक्रियेमध्ये जिल्हाधिकारी तथा जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक व मुख्य कार्यकारी अधिकारी तथा सहजिल्हा कार्यक्रम समन्वयक यांची महत्वाची भुमिका असून त्यांनी सर्व तालुक्यांचे नियोजन आराखडा संकलित करून जिल्हास्तरावर मान्यतेची प्रक्रिया करावी.

४. मगांराग्रारोहयो अंतर्गत वैयक्तीक कामे:-

(i) वैयक्तिक कामे: मगांराग्रारोहयोमध्ये वैयक्तिक स्वरूपाची कामे गावपातळीवर मोठया प्रमाणात प्रस्तावित करण्यात येतात. यासाठी ग्रामपंचायत क्षेत्रातील पात्र लाभार्थ्याची निवड ग्रामसभेमार्फत करणे आवश्यक आहे. केंद्र शासनाचे मास्टर सकर्युलर २०२०-२१ मधील परिच्छेद क्रमांक ७.४.१२ मध्ये उल्लेख केलेल्या प्रवर्गातील कुटुंबाना वैयक्तिक योजनांचा प्राधान्याने लाभ देण्यात यावा.

(अ) अनुसूचित जाती.

(ब) अनुसचित जमाती.

(क) भटक्या जमाती.

(ड) निरधिसूचित जमाती (विमुक्त जाती)

(इ) दारिद्र्य रेषेखालील इतर कुटुंबे.

(फ) स्त्री कुटुंब प्रमुख असलेली कुटुंबे.

(ग) दिव्यांग व्यक्ती कुटुंब प्रमुख असलेली कुटुंबे.

(घ) जमीन सुधारणांचे लाभार्थी.

(ज) प्रधानमंत्री आवास योजना - ग्रामीण योजनेखालील लाभार्थी, अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वनवासी (वन हक्क मान्य करणे) अधिनियम, २००६ (२००७ चा २) खालील लाभार्थी, आणि उपरोक्त (अ) ते (ज) प्रवर्गातील सर्वपात्र लाभार्थ्याची प्रवर्गनिहाय यादी ग्रामपंचायत स्तरावर तयार करण्यात यावी. उपरोक्त (अ) ते (ज) प्रवर्गातील एखादा लाभार्थी निवडला नसल्यास त्याबाबतची स्वयंस्पष्ट कारणे नमुद करावीत. या सर्व (अ) ते (ज) कुंटुबांना लाभ देण्यात आल्यानंतरच, कृषि कर्जमाफी व कर्ज सहाय्य योजना, २००८ यामध्ये व्याख्या केलेल्या लहान व सीमांत भूधारक शेतक-यांच्या जमिनीवरील कामांना, शर्तीच्या अधीनतेने प्राधान्य देण्यात यावे. मास्टर सकर्युलर २०२०-२१ मधील परिच्छेद क्र. ७.४.१२ ॥. मधील सुचनेनुसार वैयक्तिक लाभासाठी वरील प्रवर्गातील लाभार्थी निवडताना केंद्र शासनाच्या निश्चित केलेल्या सामाजिक व आर्थिक जनगणना सर्वेक्षण (SECC) यादीतील क्रमानुसार अंतर्गत प्राथान्यक्रम (Inter-se Priority) निश्चित करण्यात यावे.

प्रत्येक ग्रामपंचायतीतील आवश्यक SECC डाटा जिल्ह्याचे DRDA कार्यालयामधून सह जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक तथा मुख्य कार्यकारी अधिकारी मार्फत संबंधित गावांतील कुटुंबांचे deprivation प्रमाणे गुणानुक्रम तयार करून पुरविण्यात येईल.

५. मगाराग्रारोहयो अंतर्गत अभिसरण:-

आपण सरपंच किंवा गावकरी नाहीत तरी पण हे परिपत्रक वाचत आहात याचाच अर्थ आपण कोणत्यातरी शासकीय यंत्रणेचा भाग आहात ज्याच्या कामातून गावांमध्ये समृद्धी येणार आहे. एखादया गावाच्या समृद्धीत आपले योगदान असेल तर ते आपणांस आवडेलच. कारण की ते काम आपणांस समाधान देवून जाईल. हे समाधान मिळवायचे असेल तर आपणांस ग्रामपंचायत तसेच इतर यंत्रणांसोबत समन्वय साधावा लागेल. ते समन्वयाचे कार्य स्वपहलने करून घ्यावे. एखादया गावामध्ये आपल्या विभागाशिवाय दुसऱ्या विभागास काम करणे शक्य नसल्यास त्या गावाचे १०० टक्के काम शक्य तितक्या लवकर हाती घ्यावे. कारण की आपल्याशिवाय दुसऱ्या कोणालाही त्या गावात समृद्धी आणणे शक्य नाही.

लेबर बजेट नियोजन प्रक्रियेमध्ये मगाराग्रारोहयोच्या कामांसोबत शासनाच्या इतर योजने सोबत अभिसरण करून कामे प्रस्तावित केल्यास उच्च दर्जाची शाश्वत मत्ता तयार करता येईल. यासाठी राज्य शासनस्तरावरून २८ विविध कामांचे अभिसरणात्मक अंदाजपत्रके तयार करण्यात आलेली आहेत. याबाबतच्या मार्गदर्शक सूचना स्वतंत्रपणे मनरेगा आयुक्तालयामार्फत निर्गमित करण्यात येतील. वार्षिक कृती आराखडयामध्ये कामांचा समावेश करतांना अभिसरणां अंतर्गत कामे अंतर्भूत करण्यात यावी. त्यासाठी ग्रामपंचायत पातळीवर विविध योजने अंतर्गत संभाव्य उपलब्ध निधीची तरतूद लक्षात घेऊन कामांचा समावेश वार्षिक कृती आराखडयामध्ये करण्यात यावा.

महिला कृषी सशक्तीकरण परीयोजना (MKSP) : या योजनेतर्गत ज्या महिला शेतक-यांची निवड करण्यात आली आहे त्यांना वैयक्तिक लाभ देण्यासाठी कामे प्रस्तावित करावी व त्याचा अंतर्भाव लेबर बजेटमध्ये करणे अनिवार्य राहील. जिल्ह्यातील महिला कृषी सशक्तीकरण परीयोजना (MKSP) मध्ये समाविष्ट महिला शेतक-यांची नावे प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यांचे कडून प्राप्त करून घ्यावीत. महिला कृषी सशक्तीकरण परीयोजना (MKSP) मध्ये समाविष्ट महिला शेतक-यांना शेती पुरक वैयक्तिक लाभ मगाराग्रारोहयो मधून देण्यात यावा. या वैयक्तिक लाभामध्ये सिंचन विहीर, नाडेप, व्हर्मीकंपोष्ट, गुरांचा गोठा, शेळ्यांचा गोठा, कुकुटपालन शेड, तुती लागवड, फळबाग, परसबाग (Nutri Garden), इत्यादि लाभाचा समावेश करण्यात यावा.

विविध कायद्यांमध्ये विविध जबाबदारी पार न पाडणाऱ्या शासकीय कर्मचारी / अधिकारी यांचेवर जबाबदारी निश्चित करण्याच्या तरतूदी आहेत. परंतु शासनास फक्त विश्वास नाही वरून खात्री आहे की आपल्यातल्या समाधानाची गरज ती पाळी येऊ देणार नाही.

६. क्षमता बांधणी :

जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक व सहजिल्हा कार्यक्रम समन्वयक यांनी सर्व संबंधितांचे प्रशिक्षण आपल्या स्तरावरून घेण्यात यावे. COVID-१९ पार्श्वभुमीवर सदर प्रशिक्षण सामाजिक अंतर राखून आयोजित करण्यात यावे. जिल्हास्तरावरील अधिकारी / कर्मचा-यांना लेबर बजेट संदर्भात डाटा एंट्री नरेगा संकेतस्थळावर करण्याकरिता आयुक्तालयस्तरावरील MIS शाखेने प्रशिक्षण दयावे.

याशिवाय अतिरिक्त प्रशिक्षणाची गरज भासल्यास BDO कडे त्यासाठी मागणी करावी. MGNREGS बाबत कोणत्याही प्रशिक्षणाची मागणी केल्यास शासन ते प्रशिक्षण नक्कीच उपलब्ध करून देईल.

७. लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखडा तयार करण्या संदर्भात अतिरिक्त विशेष सूचना :

(i) अपूर्ण कामे पूर्ण करण्याला प्राधान्य: ग्रामपंचायती अंतर्गत मजूरांच्या मागणीनुसार कामे सुरु करतांना प्रथम अपूर्ण कामे सुरु करण्यात यावीत. अपूर्ण कामे पूर्ण करण्यासाठी लागणा-या मनुष्य दिवसांच्या संख्येनुसार मजूरांच्या काम मागणीचे नियोजन करण्यात यावे. ज्या प्रकारची कामे अपूर्ण आहेत त्याच प्रकारची नवीन कामे वार्षिक कृती आराखडयामध्ये घेण्यात येऊ नयेत. एखादया ग्रामपंचायतीमध्ये अपेक्षित मनुष्य दिवसांच्या मागणीपेक्षा अपूर्ण कामांवरील शिल्लक मनुष्य दिवसांची संख्या जास्त असल्यास नवीन कामांचे नियोजन न करता प्रथम अपूर्ण कामे पूर्ण करण्याचे नियोजन करण्यात यावे व त्या ग्रामपंचायतीचे आर्थिक वर्ष २०२१-२२ साठीचे लेबर बजेट हे अपूर्ण कामांवरील शिल्लक मनुष्य दिवसांच्या संख्येएवढे निश्चित करण्यात यावे.

(ii) पाणंद रस्ते: विविध योजनांच्या अभिसरणामधून, "पालकमंत्री शेत / पाणंद रस्ते योजना" राबविण्याबाबत दि २७/२/२०१८ च्या शासन निर्णयानुसार आवश्यक मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात आलेल्या आहेत. सदर शासन निर्णयानुसार मगांराग्रारोहयो अंतर्गत भाग (अ) शेत / पाणंद कच्चा रस्ता मजबूतीकरणाचे काम अनुज्ञेय करण्यात आलेले आहे. आर्थिक वर्ष २०२१-२२ च्या वार्षिक कृती आराखडयामध्ये पाणंद रस्त्यांचा समावेश करतांना केवळ महसूल विभागाकडे अधिसूचित रस्त्यांच्या कामांचा समावेश करण्यात यावा. याबाबतचे प्रमाणपत्र महसूल विभागाकडून घेण्यात यावे. ग्रामपंचायतीच्या हद्दीमध्ये अस्तित्वात असलेल्या व महसूल विभागाने अधिसूचित केलेल्या सर्व पाणंद रस्त्यांची माहिती विहीत प्रपत्रामध्ये लेबर बजेटच्या website वर भरण्याची तरतूद करण्यात आलेली असून यामध्ये समाविष्ट असलेल्या पाणंद रस्त्यांनाच अकुशल : कुशल खर्चाच्या प्रमाणात राहून प्रशासकीय मान्यता देण्याची जबाबदारी तालुका कार्यक्रम अधिकारी / सहतालुका कार्यक्रम अधिकारी यांची राहिल. पाणंद रस्त्यांचे अंदाजपत्रक तयार करतांना कुशल व अकुशल बाबींचे वर्गीकरण स्पष्टपणे करण्यात यावे. जिल्हाधिकारी यांनी पाणंद रस्त्यांसाठी अभिसरण करिता आयुक्तालामार्फत देण्यात येणा-या नमुना अंदाजत्रकाचा वापर करावा. या कामाचा तांत्रीक मंजुरीसाठी जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक यांनी सक्षम तांत्रीक अधिका-यांची नेमणुक करावी, नेमणुकीच्या आदेशाची प्रत आयुक्तालयास पाठवावी.

(iii) कृषी आणि कृषी संबंधित ६०% कामांचा समावेश: जिल्हा वार्षिक कृती आराखडा मंजूर करतांना ६० % कामे ही जमीन, पाणी व वृक्षांच्या माध्यमाने उत्पादक मत्ता निर्माण करता येईल अशी कृषी आणि कृषी संबंधित कामांशी निगडीत असावीत याची खात्री जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक यांनी करावी.

(iv) जलसंधारण अभियान (Mission Water Conservation): तालुक्यातील ६५% खर्च हा नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाशी (Natural Resource Management) असणे आवश्यक आहे. (मास्टर सकर्युलर २०२०-२१ ६.१.१०)

८. नरेगा क्षेत्रीय नियोजन अधिका-यांची नियुक्ती:-

जिल्हाधिकारी यांनी नरेगा क्षेत्रीय नियोजन अधिकारी यांची नेमणुक करावी. नेमणुक करतांना एका नरेगा क्षेत्रीय नियोजन अधिकारी कडे साधारणत: ८ ते १० ग्रामपंचायतीची जबाबदारी राहिल अशी व्यवस्था करावी. जिल्हास्तरावर सर्व अंमलबजावणी यंत्रणा, नरेगा नियोजन अधिकारी व तालुका कार्यक्रम अधिकारी / सहतालुका कार्यक्रम अधिकारी यांची कार्यशाळा आयोजित करावी. कार्यशाळेत संबंधीत अधिका-यांची जबाबदारी तसेच लेबर बजेटसाठीची कार्यपद्धती बाबत सविस्तर मार्गदर्शन करावे. नरेगा क्षेत्रीय नियोजन अधिकारी यांनी त्यांच्याकडे सोपविलेल्या ग्रामपंचायतीचे सरपंच / ग्रामसेवक / ग्रामरोजगार सेवक / तालुका स्तरीय अंमलबजावणी यंत्रणेचे क्षेत्रीय कर्मचारी यांची बैठक घेवून लेबर बजेट संदर्भात तसेच लेबर बजेट संबंधी विहीत प्रपत्रात भरावयाची माहिती संबंधी त्यांना मार्गदर्शन करावे. जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक यांनी संबंधीत नरेगा क्षेत्रीय नियोजन अधिका-यांकडुन परिशिष्ट ३ मध्ये नमुद बाबीसंबंधी प्रमाणीकरण करून घ्यावे.

उपरोक्त दिलेल्या सर्व निर्देशांचे पालन करून आर्थिक वर्ष २०२१-२०२२ लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखडा जिल्ह्यांनी तयार करावा. परिशिष्ट १ मध्ये दिलेल्या वेळापत्रकाचे पालन करून सर्व आवश्यक बाबी विहीत कालावधी मध्ये पुर्ण होतील यांची दक्षता घ्यावी. या संदर्भात www.nregamaharashtra.org हे संकेतस्थळ विकसीत करण्यात आले असुन त्यावरील आवश्यक माहिती सर्व ग्रामपंचायतींना उपलब्ध होईल याबाबत नियोजन करण्यात यावे.

सदर शासन परिपत्रक राज्याच्या www.maharashtra.gov.in या वेबसाईटवर उपलब्ध करण्यात आला त्याचा संगणक संकेतांक २०२००८०५१५२३२०७४९६ असा आहे.

(श्री. नंदकुमार, भा.प्र.से)

प्रधान सचिव (रोहयो)

महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट - १

आर्थिक वर्ष २०२१-२०२२ लेबर बजेट नियोजन व वार्षिक कृती आराखडा तयार करण्याचे वेळापत्रक

अ. क्र.	कार्यवाहीचा तपशिल	जबाबदार अधिकारी	कार्यवाही पूर्ण करावयाचा दिनांक	शेरा
१	लेबर बजेट २०२१-२२ तयार करण्याकरिता निर्गमित करण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचने, मास्टर सर्क्युलर २०२०-२१, लेबर बजेट बनविण्याकरिता निर्गमित करण्यात आलेले सर्व शासन निर्णय / परिपत्रकांचे वाचन व नियोजनबाबत बैठक घेणे	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक तथा जिल्हाधिकारी	दिनांक. १२ ऑगस्ट, २०२०पर्यंत	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक तथा जिल्हाधिकारी / सह जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक तथा मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी जिल्हयातील सर्व कार्यक्रम अधिकारी तथा तहसिलदार / सह. कार्यक्रम अधिकारी तथा गट विकास अधिकारी, सर्व यंत्रणेच्या जिल्हा व तालुका प्रमुख (कृषिविभाग, वन व सामाजिक वनीकरण विभाग, रेशीम विकास विभाग, मत्त्य पालन विभाग, बांधकाम विभाग, सिंचन विभाग, इत्यादि) यांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करून लेबर बजेट चे नियोजन करावे.
२	आयुक्त नरेगा यांच्याकडून निश्चित करून देण्यात आलेले व www.nregamaharashtra.org या वेबसाईटवर उपलब्ध प्रपत्रे यांचे ग्रामपंचायत निहाय Print-out काढणे. व वितरीत करणे.	उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (नरेगा / ग्रामपंचायत) संबंधित पंचायत समितीचे गट विकास अधिकारी, BDO (NREGA)	दि.०७ ऑगस्ट, २०२० ते दि. १३ ऑगस्ट, २०२०	www.nregamaharashtra.org या वेबसाईटवर उपलब्ध प्रपत्रांचे प्रिंट आऊट सर्वसाधारण २ प्रती प्रत्येक ग्रामपंचायतीस (एक प्रत कार्यालयासाठी, एक प्रत सादर करण्यासाठी) प्रत्येक ग्रामपंचायतीला उपलब्ध करून देणे.

३	नरेगा क्षेत्रिय नियोजन अधिकारी यांची नियुक्ती करणे	जिल्हाधिकारी व मुख्य कार्यकारी अधिकारी	दि.०७ ऑगस्ट, २०२०	नेमणुक करतांना एका नरेगा क्षेत्रिय नियोजन अधिकारी कडे साधारणत: ८ ते १० ग्रामपंचायतीची जबाबदारी राहिल अशी व्यवस्था करावी. पंचायत समिती मध्ये कार्यरत असलेल्या विस्तार अधिकारी यांचे बिट प्रमाणे सहनियंत्रण करण्याची जबाबदारी त्यांचावर येत आहे.
४	सरपंच, ग्रामसेवक ग्रामरोजगार सेवक व तालुकास्तरावरील कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण	तालुका कार्यक्रम समन्वयक तथा तहसिलदार	दि.०९ ऑगस्ट, २०२०	नरेगा क्षेत्रिय अधिकारी प्रशिक्षण देतील व विहित प्रपत्रे भरण्याचे प्रत्येक्षिक करून घेतील. (Hands on training) सदर प्रशिक्षणासाठी आवश्यक माहिती Computer data Entry Operator उपलब्ध करून देतील.
५	ग्रामपंचायतच्या बैठकीमध्ये लेबर बजेटबाबत चर्चा करणे	गटविकास अधिकारी व तहसीलदार यांच्या मार्गदर्शनाखाली विस्तार अधिकारी (ग्रामपंचायत) व यंत्रणेचे अधिकारी	दि. १५ ऑगस्ट, २०२०	दि.१५ ऑगस्टच्या ग्रामसभेत सरपंच/ग्राम विकास अधिकारी/सचिव ग्रामपंचायत व इतर यंत्रणेच्या अधिका-यांनी रोजगार हमी योजनेबाबत सवितस्तर माहिती देणे, लेबर बजेट तयार करण्याबाबतच्या मार्गदर्शक सुचनांबाबत ग्रामसभेला अवगत करणे व वैयक्तिक लाभाची कामे देण्याकरिता पात्र लाभार्थ्यांचे प्रारूप जेष्ठता यादी ग्रामसभेत ठेवणे.

६	वैयक्तिक लाभाची कामे देण्याकरितापात्र लाभार्थ्याचे प्रारूप जेष्ठता यादी तयार करणे.	तालुका कार्यक्रम समन्वयक तथा तहसिलदार / सहकार्यक्रम समन्वयक तथा गट विकास अधिकारी	दि. १५ ऑगस्ट, २०२० पर्यंत	वैयक्तिक लाभाची कामे देण्याकरिता केंद्र शासनाच्या मास्टर सर्क्युलर २०२०-२१ मधील परिच्छेद क्र. ७.४.१२ मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे SECC २०११ च्या डेटा वरुन मनरेगा कायदा २००५ चा अनुसुची १, परिच्छेद ५ मध्ये उल्लेखित केलेल्या प्रवर्गनिहाय प्रारूप यादी तयार करून ग्रामपंचायतीला वाटप करणे. (प्रारूप यादीचा नमुना सोबत जोडलेला आहे)
७	ग्रामपंचायतीला प्रारूप यादी संदर्भात करावयाची कार्यवाही	सरपंच / ग्राम विकास अधिकारी / सचिव, ग्रामपंचायत	दि. ३० ऑगस्ट २०२० पर्यंत	वैयक्तिक लाभाची कामे देण्याकरिता घरोघरी जाऊन दिलेल्या प्रारूप यादी प्रमाणे सदर लाभार्थी कडे प्रस्तावित लाभ अस्तिवात आहे किंवा नाही याबाबत लाभार्थी समक्ष खात्री करून नमुन्यात नोंदविणे.
८	सर्वेक्षणानंतर प्रारूप यादीवर आक्षेप नोंदविणे	सरपंच / ग्राम विकास अधिकारी / सचिव, ग्रामपंचायत	दि. ७ सप्टेंबर, २०२० पर्यंत	सर्वेक्षणानंतर तयार होणा-या यादीवर हितसंबंधितांनी आक्षेप असल्यास ते ग्रामपंचायतीत (ग्राम विकास अधिकारी/ सचिव, ग्रामपंचायत) नोंदविणे.
९	आक्षेपांचे खुलासासह अंतिम मान्यतेकरिता सादर करणे.	सरपंच / ग्राम विकास अधिकारी /सचिव, ग्रामपंचायत	दि. १५ सप्टेंबर, २०२० पर्यंत	प्राप्त झालेल्या आक्षेपांवरग्राम विकास अधिकारी / सचिव, ग्रामपंचायत यांनी खुलासासह सहकार्यक्रम अधिकारी यांचा कडे सादर करणे.

१०	SECC २०११ प्रमाणे जेष्ठता यादी अंतिम करणे.	सहकार्यक्रम अधिकारी तथा गट विकास अधिकारी	दि. ३० सप्टेंबर, २०२० पर्यंत	ग्रामपंचायत कडुन प्राप्त झालेल्या आक्षेप व त्याबाबत प्राप्त झालेले खुलासे लक्षात घेऊन यादी अंतिम करून ग्रामपंचायतीला लाभार्थी निवड करण्याकरिता पाठविणे.
११	ग्रामपंचायतस्तरावरील लेबर बजेट निश्चित करून अंतिम करणे.	सरपंच / ग्रामसेवक / ग्रामरोजगार सेवक / राज्य यंत्रणांचे क्षेत्रीय अधिकारी व कर्मचारी	दिनांक ०२ ऑक्टोबर २०२० ते ३० नोव्हेंबर २०२०	ग्रामसभांनी ग्रामपंचायत स्तरावरील वार्षिक कृति आराखडा २०२१-२२ ला मंजूरी देणे.
१२	ग्रामपंचायत स्तरावरील नियोजन आराखड्याचे संकलन करून पंचायतसमिती कडे सादर करणे.	तहसिलदार / गटविकास अधिकारी	५ डिसेंबर २०२०	सर्व ग्रामपंचायत कडुन प्राप्त प्रस्तावाचे संकलन करून छानणी करण्यात यावी, व मान्यतेसाठी पंचायत समिती कडे सादर करण्यात यावा.
१३	पंचायत समिती व्दारे तालुका स्तरावरील एकत्रित वार्षिक नियोजन आराखड्यास मंजूरी देणे व तो जिल्हा कार्यक्रम समन्वयकांकडे सादर करणे.	तहसिलदार / गटविकास अधिकारी	२० डिसेंबर २०२०	पंचायत समिती व्दारे तालुकास्तरासाठी प्रस्तावित केलेल्या कामांचा समावेश करून लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखड्यास मंजूरी देण्यात यावी.
१४	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयकांव्दारे जिल्हा वार्षिक आराखडा व लेबर बजेट जिल्हा परिषेदेकडे सादर करून मंजूरी घेणे.	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक व सहजिल्हा जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक	२० जानेवारी २०२१	जिल्हा परिषदेव्दारे जिल्हा स्तरासाठी प्रस्तावित केलेल्या कामांचा समावेश करून लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखड्यास मंजूरी देण्यात यावी

१५	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक यांनी जिल्हा वार्षिक आराखडा व लेबर बजेट मनरेगा आयुक्तालयाकडे सादर करणे.	जिल्हा कार्यक्रम समन्वयक	३१ जानेवारी २०२१	सर्व आवश्यक बाबींची खात्री पटविल्याचे प्रमाणित करून प्रस्ताव मनरेगा आयुक्तालयाकडे सादर करण्यात यावा.
----	---	-----------------------------	---------------------	--

परिशिष्ट - २

ग्रामसभा ठराव

ग्राम पंचायतचे नांव -----

तालुका ----- जिल्हा -----

ठराव क्रमांक -----

-- दिनांक -----

ग्राम पंचायतीचे सचिव -----

- यांनी अशी माहिती दिली की महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे पुढील वर्षाचे (सन २०२१-२२) लेबर बजेट तयार करावयाचे आहे. लेबर बजेट म्हणजे ग्राम पंचायत हद्दीतील किती मंजूर कोणत्या कालावधीसाठी कामाची मागणी करतील व त्यानुसार किती मनुष्यदिवस रोजगार निर्मिती करावी लागेल याची सांख्यिकीय माहिती असून लेबर बजेट दोन भागात विभागलेले आहे. पहिला भाग मनुष्यदिवस निर्मितीच्या आकडेवारीचा व दुसरा भाग मनुष्यदिवस निर्मिती करण्यासाठीहाती घ्यावयाच्या कामासंबंधीचा आराखडा आहे. या अनुषंगाने सचिव यांनी पंचायत समितीकडून प्राप्त झालेली पुढील माहिती ग्रामसभेसमोर ठेवली.

१) ` मागील ४ वर्षामध्ये निर्माण झालेले मनुष्यदिवस -

१. वर्ष २०१६-१७ : ----- मनुष्य दिवस

२. वर्ष २०१७-१८ : ----- मनुष्य दिवस

३. वर्ष २०१८-१९ : ----- मनुष्य दिवस

४. वर्ष २०१९-२० : ----- मनुष्य दिवस

ब) चालू वर्ष (सन २०२०-२१) चे मंजूर लेबर बजेट नुसार निर्माण करावयाचे मनुष्यदिवस

----- असून अपेक्षित खर्च रु -----

एवढाआहे.

मागील ४ वर्षामध्ये आर्थिक वर्ष ----- मध्ये निर्माण झालेले मनुष्यदिवस हे सर्वात जास्त असल्यामुळे आर्थिक वर्ष २०२०-२१ साठी ----- एवढ्या मनुष्य दिवस निर्मितीचे उद्दिष्ट ग्रामपंचायतीला प्राप्त आहे.

उपरोक्त माहिती तसेच गावातील कुटूंबांकडून अपेक्षित रोजगारची मागणी विचारात घेता पुढील वर्ष (सन २०२१-२२) करिता ग्रामसभा पुढील प्रमाणे लेबर बजेट मंजूर करून पंचायत समितीकडे प्रस्तावित करीत आहे.

१) १) ग्रामपंचायत क्षेत्रातील काम मागणी करणा-या कुटूंबाची अपेक्षित संख्या -----

२) प्रति कुटूंब अपेक्षित कामाचे सरासरी दिवस -----

३) एकूण मनुष्यदिवस निर्मितीचे उद्दिष्ट (क १X क२) = -----

४) अपेक्षित खर्च (क३ X रु. २३८/-) = -----

ड) वरीलप्रमाणे मनुष्यदिवस निर्मितीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी कामे हाती घेण्याचे प्रस्तावित आहे. सद्यस्थितीत आपल्या ग्रामपंचायत कार्यक्षेत्रात ----- एवढी अपूर्ण कामे असून त्यामध्ये

----- मुनुष्यदिवस निर्मिती होवू शकेल. तसेच ----- एवढी कामे यापूर्वीच मंजूर असून त्यातही ----- एवढी मनुष्यदिवस निर्मिती होऊ शकेल. ही बाब विचारात घेता शिळ्क मनुष्यदिवस निर्मितीसाठी आवश्यकतेनुसार नवीन कामे देखील हाती घ्यावी लागतील. याचा तपशिल पुढील प्रमाणे आहे.

(i) अपूर्ण कामे - या ग्राम पंचायत क्षेत्रात असलेली एकूण अपूर्ण कामे व त्यावर शिळ्क असलेले मनुष्यदिवस

अ.क्र	अपूर्ण कामाचे नांव	यंत्रणाचे नांव	संख्या	शिळ्क मनुष्य दिवस

(ii) शेल्फ वरील कामे - या ग्रामपंचायत क्षेत्रात मंजूर परंतू अद्याप सुरु न झालेल्या कामांची माहिती.

अ.क्र	शेल्फवरील कामाचे नांव	संख्या	आवश्यक मनुष्य दिवस

(iii) प्रस्तावित नवीन सामूहीक कामे :

अ. क्र	कामाचे नांव	संख्या	कार्यान्वयीन यंत्रणा	मनुष्य दिवस	अंदाजित किंमत

(i) प्रस्तावित नवीन वैयक्तिक लाभाची कामे :

अ. क्र	लाभार्थ्याचे नांव	कामाचे नांव	प्रवर्ग	मनुष्य दिवस	अंदाजित किंमत

ग्रामपंचायत क्षेत्रात करावयाचे करावयाचे मनुष्यदिवसाचे नियोजनानुसार मनुष्यदिवस निर्मिती होण्यासाठी तसेच यापूर्वीच शेल्फ वरील कामे (यादीनुसार) विचारात घेवून ग्राम सभा उपरोक्त प्रस्तावित नवीन कामांना मान्यता प्रदान करीत आहे. लेबर बजेट नियोजन व वार्षिक कृती आराखडा मंजूरीचा ठराव सर्व सहमतीने मंजूर करून यादीतील दर्शविलेल्या प्राधान्यक्रमानुसार कामे घेण्याचे ठरविण्यात आले.

सचिव

सरपंच

ग्रामपंचायत -----

ग्रामपंचायत -----

परिशिष्ट - ३

प्रमाणपत्र

ग्रामपंचायत ----- तालुका ----- जिल्हा --
----- मध्ये आर्थिक वर्ष २०२१-२२ साठी लेबर बजेट व वार्षिक कृती
आराखडा तयार करण्यात आलेला आहे. लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखडा तयार
करतांना खालील बाबींची खात्री पटविण्यात आलेली आहे.

- (1) नवीन कामे प्रस्तावित करतांना अपुर्ण कामांवरील उपलब्ध मनुष्य दिवसांचा
विचार करण्यात आलेला आहे.
- (2) या प्रक्रिये दरम्यान गट ग्रामपंचायतीमध्ये समाविष्ट सर्व गावातील
प्रतिनिधींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.
- (3) SECC मधील आपोआप समावेशन करण्याच्या (Automatic included) व
वंचित कुटुंबांचा (Deprived Households) काम मागणीसाठी व वैयक्तिक
लाभासाठी प्राधान्याने विचार करण्यात आलेला आहे. अपवादात्मक प्रकरणी
स्वयंसंपष्ट कारणे नमुद करण्यात आलेली आहेत.
- (4) महिला कृषी सशक्तीकरण परियोजनेमध्ये (MKSP) समाविष्ट महिला
शेतक-यांचा शेतीपुरक वैयक्तिक लाभ देतांना विचार करण्यात आलेला
आहे.
- (5) वार्षिक कृती आराखडयामध्ये राज्य यंत्रणांच्या कामांचा समावेश करण्यात
आलेला आहे.
- (6) वार्षिक कृती आराखडयामध्ये कामे प्रस्तावित करतांना ग्रामपंचायतीला वर्ष
२०२०-२१ मध्ये उपलब्ध होणा-या विविध योजनांच्या निधीचा
अभिसरणासाठी उपयोग करण्याचे ठरविण्यात आले आहे.
- (7) वार्षिक कृती आराखडयामध्ये समावेश करण्यात आलेली कामे
मगांराग्रारोहयो अंतर्गत अनुज्ञेय आहेत.
- (8) वार्षिक कृती आराखडयातील प्रस्तावित कामांपैकी ६० टक्के कामे ही कृषी व
कृषी संलग्न उत्पादकता वाढविण्या संदर्भातील आहेत.
- (9) वार्षिक कृती आराखडयामध्ये नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाच्या (NRM)
कामांचा पुरेशा प्रमाणात समावेश करण्यात आलेला आहे.

सचिव

ग्रामपंचायत-----

सरपंच

ग्रामपंचायत -----

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, ----- तालुकाअंतर्गत -----
--- एवढया ग्रामपंचायतीचा समोवश असून, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतंतर्गत करावयाच्या सन २०२०-२१ च्या सर्व ग्रामपंचायतीच्या लेबर बजेट व वार्षिक कृती आराखड्याची छानणी करण्यात आली असून त्यामध्ये खालील बाबी समाविष्ट करण्यात आल्याबाबत खात्री पटविण्यात आलेली आहे.

१. लेबर बजेट सन २०२१-२२ मध्ये समाविष्ट केलेली प्रस्तावित कामे ही अनुज्ञेय कामांच्या यादीतील आहेत.
२. लेबर बजेट सन २०२१-२२ मध्ये वार्षिक कृती आराखड्यातील एकत्रित नियोजन हे अकुशल व कुशल ६०:४० प्रमाणात आहेत.
३. लेबर बजेट सन २०२१-२२ मध्ये अपूर्ण कामांचा व अपूर्ण कामांवरील मनुष्य दिवसांचा समावेश वार्षिक कृती आराखड्यात केलेला आहे.
४. सर्व ग्रामपंचायतीच्या आराखडयांमध्ये वैयक्तिक लाभ धारकांची निवड केंद्र शासनाच्या मास्टर सर्क्युलर २०२०-२१ मधील परिच्छेद क्र. ७.४.१२ मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे SECC २०११ च्या डेटा वरून मनरेगा कायदा २००५ चा अनुसुची १, परिच्छेद ५ मध्ये उल्लेखित केलेल्या प्रवर्गनिहाय निवडण्यात आलेले आहे.

वरील बाबींची प्रत्यक्ष तपासणी करण्यात आली असून त्यामध्ये वरील सर्व बाबींचा समावेश करण्यात आल्याबाबत प्रमाणित करण्यात येत आहे.

गट विकास अधिकारी तथा

तहसिलदार तथा

सह तालुका कार्यक्रम अधिकारी

तालुका कार्यक्रम अधिकारी

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार
हमी योजना

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार
हमी योजना

पंचायत समिती -----

तालुका -----

जिल्हा परिषद -----

जिल्हा -----